

تحلیل محتوای کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول از نظر توجه به مولفه‌های تربیتی مطرح در نامه ۳۱ امام علی(ع)

عباس قلتاش^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۱

چکیده:

نهج البلاغه یک دایره‌المعارف تربیتی است اما بازنشاسی مولفه‌های تربیت در آن نیاز به پژوهش علمی دارد. از طرفی محتوای برنامه‌های آموزشی و درسی بایستی سرشار از تجارب تربیتی باشند که می‌توان آنها را از منابع اصلی و اصیل اسلامی مثل نهج البلاغه استخراج کرد. این پژوهش با هدف تحلیل محتوای کتب تعلیمات اجتماعی دوره اول متوسطه از نظر توجه به مولفه‌های تربیتی مطرح در نامه ۳۱ امام علی(ع) انجام شد. در این پژوهش از روش تحلیل محتوای کمی مبتنی بر مبنای نظری به منظور تحلیل کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش در بخش تحلیل محتوا کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول بوده که کل جامعه به منظور جمع‌آوری و تحلیل یافته‌ها بررسی شده است. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، سیاهه تحلیل محتوای کتب بر اساس مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) بود که پس از مطالعه مبانی نظری تدوین شد و روایی آن توسط متخصصین تعیین شد. واحد تحلیل جملات مندرج در متن کتب درسی بوده است. نتایج تحلیل محتوا نشان داد که میزان توجه به مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) در کتب تعلیمات اجتماعی پایه هفتم، ۲۰/۹۵ درصد بوده است و میزان توجه به مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) در کتب تعلیمات اجتماعی پایه هشتم ۶/۶۸ درصد و در کتاب پایه نهم ۴/۸۰ درصد بوده است. در مجموع در کتب مورد بررسی میانگین میزان توجه به مولفه‌های تربیتی ۱۰/۱۴ درصد بوده است که نشان از توجه ضعیف و اندک به مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) بوده است.

واژه‌های کلیدی: مولفه‌های تربیتی، نامه ۳۱ امام علی(ع)، کتاب درسی، تعلیمات اجتماعی.

مقدمه

آفرینش درک کند، با جهان شناسی الهی آشنایی پیدا کند و وظیفه خود را در برابر خدا تشخیص دهد، رابطه خود را با هم‌نوعان با توجه به ضوابط و معیارهای اسلام تحکیم بخشد و از مطالعه موجودات مختلف به پیچیدگی مسئله آفرینش و نقش خدا در خلقت موجودات پی‌برد. شخصیت حضرت علی(ع) یک الگوی عالی تربیتی است، حتی زندگی او به منزله یک مکتب بزرگ تربیتی است. گفتار، کردار و اندیشه‌های پیشوای بزرگ ما جنبه تربیتی دارند. او نه تنها با الهام از مکتب اسلام، ارزش‌های عالی انسانی را مطرح نموده، بلکه خود در زندگی مظهر و نمونه این ارزش‌ها است (شریعت‌مداری، ۱۳۸۱: ۱۸۹).

حضرت علی(ع) در نامه ای که به فرزندانش حضرت امام حسن(ع) مرقوم فرمودند، چندین هدف را دنبال کردند. یکی این که مورد خطاب خود را جوانی در نظر گرفتند که آرزوهایی دارد و می‌خواهد در ایت دنیا به آن آرزوها دست یابد. درست که در ظاهر امر، شخص مورد خطاب؛ انسان معصومی که پس از حضرت امیر- المومنین(ع) باید امام مسلمین باشد، ولی در این نامه از این نظر حضرت امام حسن(ع) نگاه نکردند، بلکه امام حسن(ع) در این نامه به عنوان جوانی از جوانان عالم بشر مورد خطاب اند، تا هر جوانی احساس کند او هم مورد خطاب این نامه به عنوان نماد همه جوانان مد نظر هستند (طاهرزاده، ۱۳۸۸) دومین هدفی که حضرت در نوشتن نامه دنبال می‌کند؛ طرح عالی‌ترین دستورالعمل حکیمانه در قالبی ملموس و قابل عمل است، تا هر کس عزم رسیدن به مراتب عالی انسانی را دارد بتواند به راحتی از آن بهره‌گیرد. آن چنان مطالب حکیمانه و با حساب و دقت طرح شده که بزرگان اهل علم و حکمت اقرار دارند اصول هر چیزی که بناست یک انسان در زندگی بشناسد و بدان عمل کند در آن نامه درج شده است. حضرت علی(ع) در نامه خود به فرزندانش همه راه‌های بندگی و دام‌هایی را که در مسیر این بندگی پهن شده را می‌شناسانند و از وجود آنها به ما خبر داده‌اند تا به زیباترین شکل ممکن این مسیر را طی کنیم و انشاءالله اگر ما آن را به عنوان دستورالعملی کامل بپذیریم، خواهیم دید که هیچ دستگاه عرفانی به انسجام و صفای آن وجود ندارد. (طاهرزاده، ۱۳۸۸).

نهج البلاغه دایره‌المعارفی از فرهنگ اسلامی است؛ خدانشناسی، جهان‌فرشتگان، پیدایش عالم، طبیعت انسان، امت‌ها و حکومت‌های نیکوکار و یا ستم‌باز، اما نکته

تربیت زمینه‌سازی برای رشد همه‌جانبه شخصیت انسان می‌باشد (قلتاش، ۱۳۹۱). تربیت انسان از مهم‌ترین اهداف بعثت انبیا بوده است و جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ اسلامی، به ویژه سیره معصومین (ع) دارد. این موضوع، به ویژه مورد توجه خاص امام علی علیه‌السلام قرار گرفته و کمتر خطبه یا نامه‌ای از نهج البلاغه را می‌توان یافت که در آن حضرت سخن از مسائل اخلاقی به میان نیاورده باشد. از طرفی در جهان امروز که تربیت شهروند جهانی با رویکردهای سکولار و لیبرال مورد تأکید است، توجه به تربیت شهروند پیشرفت‌گرا مبتنی بر غایات تربیت اسلامی یعنی تربیت انسان رشد یافته در همه ابعاد شخصیت که الهام بخش و تعالی‌خواه و در مسیر متخلق شدن به اخلاق الهی باشد، یک ضرورت انکارناپذیر است. تربیت شهروند جهانی اسلامی^۱ که با مفهوم اسلام جهانی^۲ گره می‌خورد، یک غایت انسان‌رشد یافته جهانی بر اساس مبانی اسلامی را جستجو می‌کند. بسیاری از مدارس اسلامی در غرب و در برخی دیگر از کشورهای غیر غربی (ابوبکر^۳، ۲۰۱۸، ارجمند^۴، ۲۰۱۸)، متقاعد شده‌اند که موضوعات سکولار را در کنار موضوعات اسلامی بگنجانند تا دانش‌آموزان بتوانند از نظر اجتماعی و اقتصادی برای جامعه چند فرهنگی خود تربیت شوند. لذا در این فرایند به کثرت‌گرایی اخلاقی و یادگیری درباره سایر جهان‌بینی‌های مذهبی و سکولار توجه می‌کنند (اوست و همکاران^۵، ۲۰۲۱). به هر حال ما در یک جهانی زندگی می‌کنیم که ناگزیر از کسب صلاحیت‌های شهروند جهانی هستیم اما ضرورتی ندارد پتانسیل‌ها و صلاحیت‌های شهروندی تجویزی توسط برخی از اسناد بالادستی نظیر سند ۲۰۳۰ پذیرفته شود، بلکه لازم است از منابع غنی اسلامی مولفه‌های تربیتی استخراج شود و تلاش شود که این مولفه‌ها جهانی شوند. برای تدبیر تجارب و فرصت‌های تربیتی غنی که زمینه‌ساز تربیت شهروند مطلوب و رشد یافته در همه ابعاد شخصیت باشد بایستی به منابع اصیل و غنی اسلامی از جمله نهج البلاغه رجوع شود.

نهج البلاغه، یک کتاب تربیتی است. با مطالعه آن، فرد می‌تواند خود را بشناسد و موقعیت خود را در جهان

^۱ - Islamic global Citizenship

^۲ - concept of global Islam

^۳ - Abu Bakar

^۴ - Arjmand

^۵ - Avest et al

بعد اجتماعی شخصیت بپردازد از این منظر کتب تعلیمات اجتماعی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. لذا انتظار می‌رود در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول به مولفه‌های تربیتی مطرح در نامه ۳۱ حضرت علی(ع) توجه شده باشد. بر این اساس سوال اصلی پژوهش این است که در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تا چه میزان به مولفه‌های تربیتی مطرح در نامه ۳۱ حضرت علی(ع) توجه شده است؟

پیشینه پژوهش

پوربایرام الوارس^۱، نورسیده و میراحمدی(۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان کاربست بعد شناختی در خوانش گفتمان نامه ۳۱ نهج البلاغه به این نتیجه دست یافته اند که گفتمان غالب در متن اصلی، گفتمان شناختی است، چرا که امام به عنوان گفته پرداز در تمام گفتمان از افعال شناختی متعدد بهره گرفته است و برای نیل به آن از ابزار مجاب سازی از نوع گونه تشویقی بیش از سایر شیوه ها بهره جسته اند چرا که فرزندشان به عنوان مخاطب مخالف و مقابل گفتمان نیستند.

جلائی نوبری(۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان سفارشات تربیتی حضرت امیر علیه السلام به امام حسن علیه السلام در نامه ۳۱ نهج البلاغه به این نتیجه دست یافته که برای تربیت صحیح و پرورش نسلی شایسته لازم است ابتدا والدین مهارت‌های کافی را کسب کنند، زیرا تربیت و موعظه بدون مهارت کافی ممکن است نتیجه عکس داشته باشد و از همان دوران کودکی تربیت را آغاز کنند. برای تاثیر گذاری باید با فرزندان روابط گرم و دوستانه داشته باشند. والدین پس از کسب مهارت باید کردار خود را نیز اصلاح کنند و رفتاری شایسته داشته باشند.

کفاشان، اخلاقی و دلشاد تهرانی(۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان اخلاق پرسشگری در کلام امام علی(ع) به این نتیجه دست یافتند که مدل پرسشگری اخلاق محور از دیدگاه امام علی علیه السلام مبتنی بر سه موضوع اصلی: (۱) ویژگی‌های پرسش (شامل پرسش‌های اکتشافی و پرسش‌های هدفمند و همچنین توجه به کمیت و کیفیت پرسش)؛ (۲) ویژگی‌های پرسشگر و پاسخ دهنده (ویژگی‌های پرسشگر شامل اهل فهم، دانا، فرصت شناس و شجاع؛ و ویژگی پاسخ دهنده شامل اهل ذکر، مشتاق پاسخگویی و پرسشگری)؛ (۳) نتایج و پیامدهای پرسشگری (شامل

اصلی این است که در سراسر این سخنان، خواست امام تدریس علوم طبیعی و جانور شناسی یا فهماندن نکته‌های فلسفی و یا تاریخی نیست. سخنان امام علی(ع) در طرح اینگونه بحث‌ها همچون قرآن کریم است که به زبان موعظت از هر پدیده محسوس با معقولی نمونه‌ای روشن و قابل درک در پیش چشم شنونده قرار می‌دهد، سپس آرام آرام او را با خود به سر منزلی می‌برد که باید بدان برسد؛ به درگاه خدا و آستان پروردگار یکتا (شهیدی، ۱۳۷۹). لذا می‌توان از آن به عنوان یک منبع الهام بخش برای تصمیم گیری‌های برنامه درسی استفاده کرد. اگر بخواهیم در آینده بزرگسالانی معتقد، مؤمن و آشنا به مسائل دینی داشته باشیم باید از نهج البلاغه به عنوان منبع الهام بخش در راستای توسعه دانش‌ها، بینش‌ها و مهارت‌های دانش آموزان استفاده کرد چرا که دانش‌ها و نگرش‌هایی که در دوران کودکی و نوجوانی به یادگیرنده انتقال داده می‌شود می‌تواند تمام رفتارهای آنان را در زندگی تحت تاثیر قرار دهد. پس موفقیت دانش آموزان در جامعه امروزی منوط به در نظر گرفتن مفاهیم تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) و تهیه و تدوین کتاب درسی مناسب با آن است؛ لذا اگر کتاب و محتوای کتاب درسی ما از لحاظ تربیتی غنی باشد دانش آموزان فرصت‌ها و نگرش‌ها و مهارت‌هایی بدست خواهند آورد که در تمام زمینه‌ها برای آنها مفید خواهد بود. محقق در این پژوهش ضمن مطالعه و جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات درباره میزان پرداختن کتب درسی به مفاهیم تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع)، مبنای علمی و دینی‌ای را برای مولفان کتب درسی در جهت تدوین و طراحی برنامه درسی فراهم آورده است به عبارتی نتایج این پژوهش می‌تواند مورد استفاده نهادهای مختلف فرهنگی و تربیتی مانند آموزش و پرورش، دفتر برنامه‌ریزی و تالیف کتب درسی، انجمن مطالعات برنامه درسی کشور، مدارس و معلمان قرار گیرد.

از آنچه گفته شد می‌توان به اهمیت مفاهیم تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) و اولویت این موضوع در جامعه و بخصوص آموزش و پرورش واقف شد. در این نامه علاوه به جنبه‌های زندگی فردی به جنبه‌های اجتماعی زندگی انسان از جمله رعایت حقوق دوستان، اخلاق اجتماعی، شناخت دنیاپرستان و... هم توجه شده است و از آن جایی که انتظار می‌رود کتب تعلیمات اجتماعی بعد اجتماعی شخصیت یادگیرنده را در مسیر ارتقا قرار دهد و به تقویت

¹ - Poorbairam Alvares

قرار نداده است و یک شکاف پژوهشی در این ارتباط وجود دارد، از این حیث این پژوهش نوآورانه تلقی می‌شود و می‌تواند به تصمیم‌گیرندگان حوزه طراحی برنامه‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اطلاعات لازم برای تصمیم‌گیری بهتر را فراهم سازد. از طرفی در تدوین محتوای کتب درسی همواره منابع غنی اسلامی از جمله کتاب نهج البلاغه به عنوان منبعی الهام بخش همواره مورد غفلت قرار گرفته است لذا ضرورت دارد برنامه‌ریزان درسی و تدوین‌کنندگان محتوای کتب درسی با خوانش و تحلیل عمیق این کتاب از دلالت‌های تربیتی آن بهره‌مند شوند.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف از نوع کاربردی و از نظر شیوه اجرا از نوع تحلیل محتوای کمی بوده است. جامعه آماری در این پژوهش کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول بوده است که کل جامعه به عنوان نمونه مورد مطالعه قرار گرفته است. در این پژوهش برای جمع‌آوری اطلاعات از سیاهه تحلیل محتوا کتابهای تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تحصیلی، استفاده شد. این سیاهه به منظور بررسی میزان توجه کتابهای درسی راهنمایی به مفاهیم تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) در محتوای جملات است که براساس مطالعات مبانی نظری تنظیم شده است. سیاهه‌هایی که با مطالعه مبانی نظری تدوین شده بود در اختیار اساتید و متخصصین این موضوع که در رشته‌های علوم تربیتی دانشگاه‌های مختلف دولتی و آزاد مشغول تدریس بودند و در زمینه نهج البلاغه نیز مطالعاتی داشته‌اند، قرار گرفت. این اساتید پس از بررسی نکات و راهکارهای ارشادی و اصلاحی خود را ارائه نمودند. پس از جمع‌بندی نظرات اساتید، مؤلفه‌ها و فهرست نهایی در قالب سیاهه نهایی تدوین شد. در جهت اطمینان از پایایی تحلیل محتوا، سیاهه در اختیار یک نفر کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی قرار گرفت تا به صورت همزمان و موازی با پژوهشگر کتب درسی مذکور را مورد بررسی قرار دهد و به تحلیل محتوا بپردازد. مقدار ضریب همسانی بین اندازه‌گیری‌های مستقل دو محقق حدود ۸۶ صدم برآورد شد که نشان از پایایی ابزار مورد استفاده دارد. واحد تحلیل، جملات موجود در متن کتابهای درسی تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول بوده است، بدین منظور پس از مطالعه هر صفحه از متن کتابهای درسی در صورت وجود جملات و مفاهیم و مؤلفه‌هایی در راستای مؤلفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) دسته‌بندی و

دانش‌ورزی، کسب معرفت، روشنگری، آگاهی و پیشرفت) است.

محمودی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی از نظر توجه به مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ نهج البلاغه به این نتیجه رسید که در مجموع، در دوره ابتدایی ۳۱۵ مرتبه به مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ نهج البلاغه اشاره شده است. در این دوره، به ترتیب به مولفه‌های «پذیرش رهبری پیامبران و جانشینان ایشان» با ۷۵ فراوانی، «شناخت خدا، توحید و یکتا پرستی و یاد خدا» با ۶۰ فراوانی، «انجام واجبات» با ۲۹ فراوانی، «دعا» با ۲۱ فراوانی، «نیکی کردن به دیگران» با ۱۹ فراوانی، «یادگیری علوم سودمند» با ۱۵ فراوانی، «شناخت همسایه و احترام به آنها» با ۱۳ فراوانی، «شناخت آداب دوستی و رعایت حقوق دوستان» با ۱۲ فراوانی بیشترین توجه شده است. همچنین به مولفه‌های «ضرورت یاد مرگ»، «توکل»، «پرهیز از بخل»، «پرهیز از حرص و آز و هواپرستی و تکیه بر آرزوها»، «عبرت‌آموزی از حوادث روزگار و تاریخ»، «میزان قرار دادن نفس در ارتباط با دیگران» و «میانه روی در امور»، هیچ اشاره‌ای نشده است.

خادمی، حق جو اردکانی و خدری(۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان مدل زیست معنوی امام علی علیه السلام در نامه ۳۱ نهج البلاغه به این نتیجه دست یافتند که انسان می‌تواند رشد و تحول معنوی را در سه گام کسب کند. گام اول آگاهی بخشی و بصیرت‌افزایی است که انسان با شناخت نسبت به خود، خدا، مرگ و ... به بصیرت و معرفت دست می‌یابد. گام دوم دنیاشناسی و شیوه‌ی برخورد صحیح با دنیا است، که به رشد و تحول معنوی انسان کمک می‌کند و ایشان را در برابر وسوسه‌های دنیوی مقاوم و پیروز می‌گرداند و آن را در مسیر رستگاری یاری می‌بخشد. گام آخر نیز خودسازی معنوی است که می‌تواند از طریق کسب فضائل و ترک رذائل، در دو بعد فردی و اجتماعی، نظیر کسب تقوا، یقین، زنده نگه داشتن قلب با یاد خدا، امر به معروف، آشتی با خلق، جهاد در راه خدا و ... و ترک رذائل نظیر دوری و فاصله گرفتن از کار زشت، پرهیز از شک و شبهه و تسلیم شدن در برابر گمراهی، سطح معنویت فرد و جامعه را ارتقا بخشد.

با توجه به اینکه تاکنون پژوهشی که کتاب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه را از منظر توجه به مولفه‌های تربیتی مطرح در نامه ۳۱ حضرت علی(ع) مورد بررسی

به منظور تحلیل کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول محتوای کتب تعلیمات اجتماعی مورد بررسی قرار گرفتند. آن چنان که جدول ۱ بیانگر است از مجموع ۱۰۸۵ جمله مندرج در محتوای کتب تعلیمات اجتماعی ۱۱۰ جمله مرتبط با مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) بوده است که درصد جملات مرتبط ۱۰/۱۴ می‌باشد که این مورد بیانگر این مطلب است که در محتوای کتب تعلیمات اجتماعی میزان توجه به مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) بسیار اندک بوده است.

تشریح میزان توجه به مولفه‌های تربیتی مطرح در نامه ۳۱ امام علی علیه‌السلام در کتب تعلیمات اجتماعی متوسطه اول به شرح جداول زیر آورده می‌شود:

سپس در سیاهه های مربوط به ذکر مشخصات وارده پرداخته شد و نهایتاً به محاسبه فراوانی، درصد، میانگین و تفسیر و تحلیل یافته اقدام می‌شود.

یافته های پژوهش

سوال کلی پژوهش این بود که به چه میزان به مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول توجه شده است؟ تشریح پاسخ به سوال پژوهشی فوق همراه با جدول مربوط در ادامه می‌آید:

جدول ۱- تحلیل داده های کتب تعلیمات اجتماعی دوره

متوسطه اول	
موقعیت مورد تحلیل	محتوای کتب تعلیمات اجتماعی
مجموع جملات مندرج	۱۰۸۵
مجموع جملات مرتبط	۱۱۰
درصد جملات مرتبط	۱۰/۱۴

جدول ۲- میزان به مولفه خود سازی در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تحصیلی

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی پایه هفتم		تعلیمات اجتماعی پایه هشتم		تعلیمات اجتماعی پایه نهم		مجموع
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
مولفه ها	۱	۱/۵	۰	۰	۱۴	۷۴	۱۵
خودسازی	۱	۱/۵	۰	۰	۱۴	۷۴	۱۵

خودسازی به عنوان جهاد اکبر، از وظایف مهمی است که هر فرد باید در حد وسع و توان خویش بکوشد تا عزت خود، خانواده و اجتماعی که در آن زندگی می‌کند را اعتلا بخشد. خودسازی می‌تواند در ابعاد جسمی، روحی، فکری، اخلاقی، ایمانی و اعتقادی صورت پذیرد. برای وصول به مرحله خودسازی لازم است فرد ابتدا خود را در تمامی ابعاد وجودی بشناسد که ثمره‌ی آن، معرفت الله است (حسنی، ۱۳۹۷)

همان‌طور که در جدول فوق مشاهده می‌شود، در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه هفتم متوسطه به مولفه خودسازی ۱/۵ درصد، در پایه نهم ۷۴ درصد توجه شده است و در پایه هشتم اصلاً توجه نگردیده است. در مجموع مولفه خودسازی با ۱۵ جمله یعنی ۱۳/۶۳ درصد در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول به آن اشاره شده است.

خودسازی: «پسرم همانا تو را به ترس از خدا سفارش

می‌کنم که پیوسته در فرمان او باشی و دلت را با یاد خدا زنده کنی. فرزندم، دلت را با اندرز نیکو زنده کن؛ هوای نفس را با بی‌اعتنایی به حرام بمیران؛ جان را با یقین نیرومند کن و با نور حکمت روشنایی بخش» (نامه/۳۱).

«کسی که میان خود و خدا را اصلاح کند، خداوند میان او و مردم را اصلاح خواهد کرد و کسی که امور آخرت را اصلاح کند، خدا امور دنیای او را اصلاح خواهد کرد و کسی که از درون جان واعظی دارد، خدا را بر او حافظی است» (حکمت/۸۹).

جدول ۴- میزان به مولفه آخرت‌گرایی در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تحصیلی

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی پایه هفتم			تعلیمات اجتماعی پایه نهم			مجموع
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
مولفه‌ها							
آخرت‌گرایی

بر سرزمینی را دارند که در آن‌جا آسایش و رفاه فراهم است. پس مشکلات راه را تحمل می‌کنند و جدایی دوستان را می‌پذیرند و سختی سفر و ناگواری غذا را با جان و دل قبول می‌کنند، تا به جایگاه وسیع و منزلگاه امن، با آرامش قدم بگذارند و از تمام سختی‌های طول سفر احساس ناراحتی ندارند و هزینه‌های مصرف شده را غرامت نمی‌شمارند و هیچ چیز برای آنان دوست‌داشتنی نیست، جز آن‌که به منزل امن و محل آرامش برسند». (نامه/۳۱)

بر طبق جدول فوق، در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول به مولفه آخرت‌گرایی اصلاً توجه نشده است. **آخرت‌گرایی:** «ای پسر من تو را از دنیا و تحولات گوناگونش، و نابودی و دست به دست گردیدنش آگاه کردم و از آخرت و آنچه برای انسان‌ها در آن‌جا فراهم است، اطلاع دادم و برای هر دو مثال‌ها زدم، تا پند پذیری، و راه و رسم زندگی بیاموزی؛ همانا داستان آن کس که دنیا را آموذ؛ چونان مسافرانی است که در سر منزلی بی‌آب و علف و دشوار اقامت دارند و قصد کوچ کردن به

جدول ۵- میزان توجه به اجابت دعا در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تحصیلی

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی پایه هفتم			تعلیمات اجتماعی پایه نهم			مجموع
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
مولفه‌ها							
اجابت دعا

زیرا بهتر از آنچه خواستی به‌زودی یا در وقت مشخص، به تو خواهد بخشید، یا به جهت اعطای بهتر از آنچه خواستی، دعا به اجابت نمی‌رسد؛ زیرا چه‌بسا خواسته‌هایی داری که اگر داده شود مایه هلاکت دین تو خواهد بود، پس خواسته‌های تو به‌گونه‌ای باشد که جمال و زیبایی تو را تأمین، و رنج و سختی را از تو دور کند. پس نه مال دنیا برای تو پایدار و نه تو برای مال دنیا باقی خواهی ماند». (نامه/۳۱).

بر طبق جدول فوق، در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول به مولفه اجابت دعا توجه نشده است.

توجه به دعا: «و از گنجینه‌های رحمت او چیزهایی را درخواست کن که جز او کسی نمی‌تواند عطا کند. هر گاه او را بخوانی، ندایت را می‌شنود و چون با او راز دل‌گویی راز تو را می‌داند؛ پس حاجت خود را با او بگوی و آنچه در دل داری نزد او باز گوی، غم و اندوه خود را در پیشگاه او مطرح کن، تا غم‌های تو را برطرف کند و در مشکلات تو را یاری رساند؛ مانند عمر بیشتر، تندرستی بدن و گشایش در روزی. سپس خداوند کلیدهای گنجینه‌های خود را در دست تو قرار داده که به تو اجازه دعا کردن داد، پس هر گاه اراده کردی می‌توانی با دعا، درهای نعمت خدا را بگشایی، تا باران رحمت الهی بر تو ببارد. هرگز از تأخیر اجابت دعا ناامید مباش؛ زیرا بخشش الهی به اندازه نیت است، گاه، در اجابت دعا تأخیر می‌شود تا پاداش درخواست‌کننده بیشتر و جزای آرزومند کامل‌تر شود، گاهی درخواست می‌کنی اما پاسخ داده نمی‌شود؛

جدول ۶- میزان توجه به معنویات در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تحصیلی

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی پایه هفتم			تعلیمات اجتماعی پایه هشتم			مجموع
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
مولفه ها	۲		۰		۰		۱/۸
معنویات	۲		۰		۰		۲

باشد و تنها اشتیاق او را داشته باش و تنها از او بترس. « (نامه/۳۱).

تربیت معنوی در سیاق مفاهیم نهج البلاغه، تربیت الهی است که دستیابی به آن مستلزم رعایت تقوای الهی است و نیاز به تعقل و تفکر و سیر در آفاق و انفس و جد و جهد در جهت تصفیه نفس از رذایل و آراستگی به جمیع فضایل است که تقرب الهی، تقوا و عبودیت از مهم ترین اهداف تربیت معنوی می باشند و مهم ترین اصول تربیت معنوی از منظر نهج البلاغه مشتمل بر اصل کرامت، اصل محبت، اصل فروتنی و اصل تعقل است. لذا امور مهم فوق بایستی در عصر بحران معنویت در جامعه به ویژه در برنامه درسی مدارس در حیطه های مختلف مورد توجه جدی قرار گیرد (یدالهی و همکاران، ۱۳۹۷)

همان طور که در جدول فوق مشاهده می شود، در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه هفتم به مولفه معنویات ۳ درصد توجه و در پایه هشتم و نهم اصلاً توجه نشده است. در مجموع نیز به مولفه معنویات در کتب تعلیمات اجتماعی متوسطه اول به میزان ۱/۸ در صد اشاره شده است.

توجه به معنویات: «پسرم در وصیت من درست بیندیش، بدان که در اختیار دارنده مرگ همان است که زندگی در دست او و پدیدآورنده موجودات است، همو می میراند و نابودکننده همان است که دوباره زنده می کند و آن که بیمار می کند، شفا نیز می دهد؛ بدان که دنیا جاودانه نیست و آن گونه که خدا خواسته است، برقرار است... پس به قدرتی پناه بر که تو را آفریده، روزی داده و اعتدال در اندام تو آورده است، بندگی تو فقط برای او

جدول ۷- میزان توجه به اخلاق اجتماعی در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تحصیلی

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی پایه هفتم			تعلیمات اجتماعی پایه هشتم			مجموع
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
مولفه ها	۵۶		۴		۶۳		۷۷/۳
اخلاق اجتماعی	۵۶		۴		۶۳		۸۵

آن سرای آخرت را اصلاح کنی، اگر برای چیزی که از دست دادی ناراحت نشوی. از سخنان بی ارزش و خنده آور بپرهیز؛ اگرچه آن را از دیگری نقل کرده باشی.» (نامه/۳۱).

همان طور که در جدول فوق مشاهده می شود، در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه هفتم به مولفه اخلاق اجتماعی ۸۵ درصد، در پایه هشتم ۶۳ درصد و در پایه نهم ۲۱ درصد توجه شده است.

در مجموع نیز به مولفه اخلاق اجتماعی در کتب تعلیمات اجتماعی راهنمایی ۵۶/۳۳ درصد توجه شده است.

ارزش های اخلاقی: «پسرم بدان که روزی دو قسم است؛ یکی آن که تو آن را می جویی و دیگر آن که او تو را می جوید و اگر تو به سوی آن نروی، خود به سوی تو خواهد آمد، چه زشت است فروتنی هنگام نیاز و ستم کاری هنگام بی نیازی؛ همانا سهم تو از دنیا آن اندازه خواهد بود که با

جدول ۸- میزان توجه به شناخت دنیاپرستان در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی پایه هفتم		تعلیمات اجتماعی پایه هشتم		تعلیمات اجتماعی پایه نهم		مجموع
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
مولفه‌ها	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
شناخت دنیاپرستان	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰

بر طبق جدول فوق، در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول به مولفه شناخت دنیا پرستان توجه نشده است.

جدول ۹- میزان توجه به مطالعه تاریخ در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه تحصیلی

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی پایه هفتم		تعلیمات اجتماعی پایه هشتم		تعلیمات اجتماعی پایه نهم		مجموع
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
مولفه‌ها	۴	۴	۰	۰	۵	۵	۴/۵۴
حقوق دوستان	۶	۰	۰	۱	۵	۵	۴/۵۴

اول تا پایان عمرشان با آنان بوده‌ام؛ پس قسمت‌های روشن و شیرین زندگی آنان را از دوران تیرگی شناختم و زندگانی سودمند آنان را با دوران زیان‌بارش شناسایی کردم؛ سپس از هر چیزی مهم و ارزشمند آن را و از هر حادثه‌ای، زیبا و شیرین آن را برای تو برگزیدم... در دیار و آثار ویران رفتگان گردش کن، و بیندیش که آنها چه کردند از کجا کوچ کرده، و در کجا فرود آمدند از جمع دوستان جدا شده و به دیار غربت سفر کردند، گویا زمانی نمی‌گذرد که تو هم یکی از آنانی؛ پس جایگاه آینده را آباد کن؛ آخرت را به دنیا مفروش» (نامه/۳۱).

همان‌طور که در جدول فوق مشاهده می‌شود، در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه هفتم به مولفه حقوق دوستان ۶ درصد در پایه نهم ۵ درصد توجه شده در صورتی که در پایه هشتم اصلاً توجه نشده است. در مجموع نیز به مولفه مطالعه تاریخ در کتب تعلیمات اجتماعی راهنمایی ۴/۵۴ درصد اشاره شده است.

مطالعه تاریخ: «پسرم درست است که من به اندازه پیشینیان عمر نکرده‌ام، اما در کردار آنها نظر افکندم و در اخبارشان اندیشیدم و در آثارشان سیر کردم تا آن‌جا که گویا یکی از آنان شده‌ام؛ بلکه با مطالعه تاریخ آنان، گویا از

جدول ۱۰- میزان توجه به ضرورت یاد مرگ در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تحصیلی

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی پایه هفتم		تعلیمات اجتماعی پایه هشتم		تعلیمات اجتماعی پایه نهم		مجموع
	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
مولفه‌ها	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
ضرورت یاد مرگ	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰

ضرورت یاد مرگ: «دلت را با یاد مرگ آرام کن؛ به نابودی از او اعتراف‌گیر و با بررسی تحولات ناگوار دنیا به او آگاهی بخش. از دگرگونی روزگار، و زشتی‌های گردش

بر طبق جدول فوق، در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول به ضرورت یاد مرگ اصلاً توجه نشده است.

مرگی هستی که فرارکننده آن نجاتی ندارد و هر که را بجوید به آن می‌رسد و سرانجام او را می‌گیرد. پس، پسر مرگ فراوان بیاد مرگ باش و به یاد آنچه که به سوی آن می‌روی و پس از مرگ در آن قرار می‌گیری. تا هنگام ملاقات با مرگ از هر نظر آماده باش، نیروی خود را افزون و کمر همت را بسته نگهدار که ناگهان نیاید و تو را مغلوب سازد. مبدا دلبستگی فراوان دنیاپرستان و تهاجم حریصانه آنان به دنیا، تو را مغرور کند؛ چراکه خداوند تو را از حالات دنیا آگاه کرده و دنیا نیز از وضع خود تو را خیر داده و از زشتی‌های روزگار پرده برداشته است.» (نامه/۳۱).

شب و روز او را بترسان؛ تاریخ گذشتگان را بر او بنما و آنچه که بر سر پیشینیان آمده است به یادش آور. در دیار و آثار ویران رفتگان گردش کن و ببندیش که آنها چه کردند از کجا کوچ کرده و در کجا فرود آمدند، از جمع دوستان جدا شده و به دیار غربت سفر کردند، گویا زمانی نمی‌گذرد که تو هم یکی از آنان، پس جایگاه آینده را آباد کن؛ آخرت را به دنیا مفروش. پسر مرگ، بدان تو برای آخرت آفریده شدی، نه دنیا، برای رفتن از دنیا، نه پایدار ماندن در آن، برای مرگ، نه زندگی جاودانه در دنیا، که هر لحظه ممکن است از دنیا کوچ کنی و به آخرت در آیی و تو شکار

جدول ۱۱- میزان توجه به روش تربیت فرزند در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول تحصیلی

موقعیت مورد بررسی	تعلیمات اجتماعی		تعلیمات اجتماعی		تعلیمات اجتماعی		مجموع
	پایه هفتم	پایه هشتم	پایه نهم	پایه نهم	پایه نهم	پایه نهم	
مؤلفه ها	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی درصد
روش تربیت فرزند	۳	۴/۵	۰	۰	۰	۰	۲/۷۳

دارای مبانی و اصولی است که تا حدودی در این پژوهش به آنها پرداخته شده است. هر یک از مؤلفه‌ها حاوی دلالت‌هایی هستند که مطلوب است متخصصان و کارشناسان تعلیم و تربیت از این دلالت‌های مرتبط علم و آگاهی داشته باشند. در تحلیل صورت گرفته و با توجه به نتایج حاصل از این پژوهش مشخص شد که مؤلفه‌های تربیتی در نامه ۳۱ حضرت علی(ع) در کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول مورد غفلت واقع شده است. در حالی که توجه کافی به مؤلفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) و نقش حیاتی آنها در کسب تجارب تربیتی یعنی تجاربی که زمینه ساز رشد همه جانبه شخصیت انسان است یک ضرورت انکارناپذیر است. در مؤلفه‌های مطرح شده، به اخلاق اجتماعی توجه نسبی و تا حد قابل قبول صورت گرفته است اما در تعلیم و تربیت رشد همه جانبه و متعادل شخصیت مد نظر است. توجه تک بعدی، دست یابی فراگیران را به اهداف والای تعلیم و تربیت سخت خواهد ساخت زیرا که حصول کمال مطلوب تنها در سایه رشد همه جانبه امکان پذیر است نه رشدی تک بعدی.

یافته ای این پژوهش با پژوهش محمودی (۱۳۹۸) که میزان توجه به مؤلفه های تربیتی در کتب درسی دوره

همان‌طور که در جدول فوق مشاهده می‌شود، در کتاب تعلیمات اجتماعی پایه هفتم به مؤلفه روش تربیت فرزند ۴/۵ درصد توجه شده و در پایه هشتم و نهم اصلاً توجه نشده است. در مجموع نیز به مؤلفه روش تربیت فرزند در کتب تعلیمات اجتماعی ۲/۷۳ درصد اشاره شده است.

روش تربیت فرزند: «پس در آغاز تربیت، تصمیم گرفتم تا کتاب خدای توانا و بزرگ را همراه با تفسیر آیات، به تو بیاموزم و شریعت اسلام و احکام آن از حلال و حرام، به تو تعلیم دهم و به چیز دیگری نپردازم.» (نامه/۳۱).

بحث و نتیجه گیری

این پژوهش با هدف تحلیل محتوای کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول از نظر توجه به مؤلفه‌های تربیتی مطرح در نامه ۳۱ امام علی علیه السلام انجام شد. نخست کلیه منابع و متون علمی در دسترس (کتاب‌ها، مقاله‌ها) در زمینه مؤلفه های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) در نهج البلاغه مورد مطالعه قرار گرفت. با پشتوانه این مطالعه و مشخص شدن مفاهیم نامه ۳۱ حضرت علی(ع)، میزان توجه به مؤلفه های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) در کتب مد نظر مورد بررسی قرار گرفت. هر جنبه از مؤلفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع)

است برنامه ریزان درسی و مولفان کتاب های درسی دوره متوسطه به خصوص بدر برنامه درسی تعلیمات اجتماعی به این مولفه‌ها بیشتر توجه شود.

۲- تغییرات در برنامه درسی بهتر است با تمرکز بر توجه متعادل به تمام مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) صورت پذیرد.

ابتدایی را بررسی کرده است همخوانی دارد. در آن پژوهش هم مشخص شده که میزان توجه به مولفه‌های تربیتی کم بوده است. نتیجه این مطالعه و مطالعه محمودی(۱۳۹۸) حکایت از فاصله زیاد بین وضع مطلوب توجه به مولفه‌های تربیتی مطرح شده در نامه ۳۱ حضرت علی(ع) و وضع موجود جملات مندرج در کتب درسی دوره تحصیلات عمومی می باشد که شاید بتوان گفت علت این امر ناشی از عدم آگاهی برنامه ریزان درسی از مولفه‌های تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) و داشتن دید و نگرش سطحی نسبت به مسائل و معضلات تعلیم و تربیت می باشد. به هرحال می توان آن را نشانی از فاصله زیاد نظام تعلیم و تربیت کشور با مبانی دینی و تعلیم و تربیتی هم تلقی کرد.

با توجه به فاصله آشکارو عدم همخوانی مطلوب بین مولفه‌های مطرح شده با محتوای کتب تعلیمات اجتماعی دوره متوسطه اول موجود ضرورت بازنگری در ابعاد و عناصر برنامه درسی موجود مشخص و مورد تاکید می باشد. کتاب درسی از جمله عوامل اساسی است که عملکرد دانش آموزان را تحت تاثیر قرار می دهد. کتاب درسی پویا و سازنده، عملکردی متناسب با آن را می طلبد، پس لازم است در کتابهای درسی ما به مفاهیم تربیتی مهم مطرح در نامه ۳۱ امام علی علیه السلام توجه شود.

در این پژوهش محقق با محدودیت هایی هم مواجه بوده است اولاً اینکه واحد تحلیل در این پژوهش جملات مندرج در متن کتاب ها بوده است لذا تصاویر مورد شمارش و تحلیل قرار نگرفته اند. مولفه های تربیتی مطرح در نامه ۳۱ حضرت علی(ع) به عنوان مولفه های کلی و اصلی مد نظر قرار گرفته است و مضامین یا مولفه های جزئی ذیل این مولفه های اصلی احصاء نشده است که می تواند در پژوهش های بعدی مد نظر قرار گیرد. از طرفی کتب تعلیمات اجتماعی از حیث موضوعی به بخش-ها و فصولی تقسیم می شود که در این پژوهش کلیت کتاب فارغ از حوزه های موضوعی بررسی شده است، لذا به پژوهشگران بعدی توصیه می شود میزان توجه به مولفه‌های تربیتی را به تفکیک در بخش های مختلف بررسی کنند.

بر اساس یافته ها می توان چند پیشنهاد کاربردی مطرح می شود:

۱- با توجه به کم رنگ بودن آموزش مفاهیم تربیتی نامه ۳۱ حضرت علی(ع) در کتب تعلیمات اجتماعی لازم

منابع

(۱۳۹۷). اهداف و اصول تربیت معنوی بر اساس آموزه های امام علی (ع) در نهج البلاغه، پژوهشنامه نهج البلاغه، ۶(۲۴)، ۱۰۵-۱۲

Abubakr, M (2018). Rethinking Madrasah Education in a Globalized World. Published February 28, 2019 by Rutledge.

Arjmand, R (2017). Islam and Education in the Modern Era: Social, Cultural, Political Changes and Responses from Islamic Education. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-53620-0_12-1

Avest, I. T., Kurt, I., & Gürlesin, Ö. F(2021). Normative Citizenship Education in Plural Societies: A Dialogical Approach to Possible Tensions between Religious Identity and Citizenship. In A. Unser (Ed.), Religion, Citizenship and Democracy Springer. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-83277-3_12

Saada, N (2023). Educating for global citizenship in religious education: Islamic perspective, International Journal of Educational Development, Volume 103, ۱۰۲۸۹۴, ISSN 0738-0593, <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2023.102894>.

پوربایرام الوارس رقیه، نورسیده علی اکبر، میراحمدی سیدرضا (۱۴۰۲). کاریست بُعد شناختی در خوانش گفتمان نامه ۳۱ نهج البلاغه. جستارهای زبانی، ۱۴ (۲)، ۴۵۹-۴۲۹

جلائی نوبری، حسن (۱۴۰۱). سفارشات تربیتی حضرت امیر علیه السلام به امام حسن علیه السلام در نامه ۳۱ نهج البلاغه. نشریه مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، ۴(۱۳)، ۱۱-۲۵.

حسینی، حسین (۱۳۹۷). خودشناسی و خودسازی از منظر امام علی علیه السلام در نهج البلاغه. قرآن و عترت سال اول بهار و تابستان، شماره ۱، صص ۳۳-۴۹.

خادمی، مریم، حق جو اردکانی، فاطمه و خدری، سارا (۱۳۹۸). مدل زیست معنوی امام علی علیه السلام در نامه ۳۱ نهج البلاغه، فصلنامه پژوهش های نهج البلاغه، ۸(۲)، ۱۷۱-۱۹۰

شریعتمداری، علی (۱۳۸۱). تربیت در نهج-البلاغه، یادنامه دومین کنگره نهج البلاغه.

طاهرزاده، اصغر. (۱۳۸۸). فرزندم این چنین باید بود. قم. انتشارات: لب المیزان

قلتاش، عباس (۱۳۹۱). تربیت شهروندی (رویکردها، دیدگاهها و برنامه درسی). تهران. انتشارات: یادواره کتاب

کفاشان، محمد. اخلاقی، مرضیه و دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۴۰۰). اخلاق پرسشگری در کلام امام علی (ع). فصلنامه پژوهش های نهج البلاغه، ۲۰ (۳)، ۴۰-۱۱

محمودی، سیروس. (۱۳۹۸). تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی از نظر توجه به مولفه-های تربیتی نامه ۳۱ نهج البلاغه. نشریه اسلام و پژوهش های تربیتی، سال یازدهم شماره ۱، صص ۳۳-۴۶

نهج البلاغه (۱۳۸۲). ترجمه محمد دشتی چاپ هفدهم، قم: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین یار محمدیان، محمد حسین (۱۳۸۵). اصول برنامه ریزی درسی. تهران. انتشارات: یادواره کتاب.

یدالهی فر، محمدجواد. فقیهی، علیرضا، سیفی، محمد. یوسفزاده، محمدرضا و ناطقی، فائزه

